

5 (II) 2015

Eesti sõjaajaloo aastaraamat

ESTONIAN YEARBOOK OF MILITARY HISTORY

I MAAILMASÕDA IDA-EUROOPAS – TEISTSUGUNE KOGEMUS, TEISTSUGUSED MÄLESTUSED

*Great War in Eastern Europe –
Different Experience, Different Memories*

Eesti Sõjamuuseum
Tallinna Ülikooli Kirjastus
Viimsi–Tallinn 2015

Eesti
Sõjamuuseum
KINDRAL LAIDONERI MUUSEUM

Eesti sõjaajaloo aastaraamat 5 (11) 2015

I maailmasõda Ida-Euroopas – teistsugune kogemus, teistsugused mälestused

Estonian Yearbook of Military History 5 (11) 2015

Great War in Eastern Europe – Different Experience, Different Memories

Eesti sõjaajaloo aastaraamatu eelkäija on Eesti Sõjamuuseumi –

Kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat (ilmus 2001–2007, ISSN 1406-7625)

Kolleegium: dr Karsten Brüggemann, dr Ago Pajur, dr Oula Silvennoinen,

dr Seppo Zetterberg, dr Tõnu Tannberg

Eesti sõjaajaloo aastaraamatu artiklid on eelretsenseeritud

Kaanel: I maailmasõja ajal vangilangenud Austria ohvitser vaguni aknal.

Aleksander Funki (1884–1940) foto (EFA.231.0-58375). Tartust pärit Aleksander Funk

teenis I maailmasõjas keisrinna Aleksandra Fjodorovna Tsarskoje Selo

väli-sanitarrongi nr 143 fotograafina.

Peatoimetaja: Toomas Hiio

Toimetaja: Sandra Niinepuu

Tõlked inglise ja saksa keelest: Sandra Niinepuu ja Toomas Hiio

Resümeeide tõlge: Alias Tõlkeagentuur OÜ

Keeletoimetaja: Kristel Ress (Päevakera tekstibüroo)

Autoriõigus: Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum,

Tallinna Ülikooli Kirjastus ja autorid, 2015

ISSN 2228-0669

Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum

Mõisa tee 1

74001 Viimsi, Harjumaa

www.esm.ee

Tallinna Ülikooli Kirjastus

Narva mnt 25

10120 Tallinn

www.tlupress.com

Trükk: Pakett

Sisukord

Saateks (*Toomas Hiio*) 5

I MAAILMASÕDA IDA-EUROOPAS – TEISTSUGUNE KOGEMUS, TEISTSUGUSED MÄLESTUSED

Igor Kopõtin

Esimese maailmasõja algus Eestis. Võim ja ühiskond..... 11

Beginning of the First World War in Estonia.

Government and Society 42

Tamara Scheer

Austria-Ungari okupatsioonivõim Vene-Poolas

I maailmasõja ajal (1915–1918) 44

Austro-Hungarian Occupation of Russian Poland

(the Kingdom of Poland) during the First World War (1915–1918)..... 74

Christoph Mick

Poola-Ukraina kodusõda Ida-Galiitsias: ajalugu ja mälestamine..... 76

The Polish-Ukrainian Civil War in East Galicia:

History and Remembrance 95

Klāvs Zariņš

Das Land Ober Ost. Saksa okupatsioonipoliitika Kuramaal

I maailmasõja ajal (1915–1917) 96

Das Land Ober Ost. German occupation policies

in the Courland district during World War I (1915–1917) 118

Eberhard Demm

Vabastamine propaganda abil. Juozas Gabrys

ja Leedu iseseisvusliikumine 1911–1918 119

Liberation through propaganda. Juozas Gabrys

and the Lithuanian independence movement 1911–1918..... 139

Mart Kuldkepp

<i>Pastorisierung</i> ja propaganda 1915. Plaanid eesti sõjavangide poliitiliseks mõjutamiseks Saksamaal	141
<i>Pastorisierung and propaganda in 1915. Plans to politically influence Estonian prisoners-of-war in Germany</i>	162

Leho Lõhmus

I maailmasõja teenetemärgid eesti mehe rinnas. Ordenid ja nende kandmine	164
<i>World War I decorations worn by Estonian men. Orders and the way they were worn</i>	183

PIKEMAD KÄSITLUSED

Peeter Kaasik

Rahvuslikud üksused Punaarmee koosseisus ja välisriikide üksused NSV Liidu territooriumil Teise maailmasõja ajal.....	187
<i>National military units in the Red Army and the units of foreign nations formed in the USSR during World War II</i>	250

ARVUSTUSED

Mälestusi Eesti rahvusväeosade sünnist ja käekäigust (<i>Ülle Kraft</i>)	257
Põhjalik koguteos Rootsi võidust (<i>Kaarel Vanamõlder</i>)	264
Kolm raamatut eestlastest Punaarmees (<i>Art Johanson</i>)	267
Autorid.....	270

Austria-Ungari okupatsioonivõim Vene-Poolas I maailmasõja ajal (1915–1918)¹

Tamara Scheer

Austria-Ungari ohvitser Arthur Hausner, kes ei teeninud sugugi mitte vähetähtsal sõjaväe okupatsioonivalitsuse ametikohal, märkis oma kirjeldukes okupeeritud Poola² olukorra kohta: „Nõudmised saavutada ühelt poolt Poola liitumine monarhiaga, teiselt poolt aga Poolat viimse piirini ekspluateerida ei olnud omavahel sugugi kooskõlas, [---] sõjaväevalitsus pidi alati leidma mingisuguse kesktee, et kuidagi mõlemat täita.“³ Hausner, kes oli 1915. aasta augustist kuni 1918. aasta juulini kindralstaabi ülem Lublinis ja seega kuberneriga järel tähtsuselt teine mees Austria-Ungari okupeeritud Poolas, sõnastas niiviisi üheaegselt haldusasutuse ja väejuhatuse tegutsenud sõjaväevalitsuse küllalt keerulise olukorra. Oma ulatuslikus uurimuses olen käsitlenud Austria-Ungari okupatsioonipoliitikat I maailmasõja ajal ning mitme okupeeritud territooriumi ja maa haldusstruktuure ning nende vahelisi erinevusi või ühisjooni.⁴

¹ Täna Herderi Instituuti sõbraliku loa eest avaldada ajakirjas Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung saksa keeles ilmunud artikkel lühendatult ja mõnevõrra muudetuna ka Eesti sõjaajaloo aastaraamatus.

² Sõja alguses nimetati Austria-Ungari okupeeritud Venemaa territooriumi Visla kubermannguks (*Weichselgouvernement*). Okupatsiooniasutuste omaaegsetes dokumentides kasutatakse erinevaid nimetusi: *Vene-Poola*, *okupeeritud Venemaa alad*, pärast kuningriigi väljakuulutamist aga nimetust *Poola Kuningriik*. Kõige sagedamini kasutasid Doonau monarhia ametiasutused nimetust *Vene-Poola*, mistõttu kasutatakse seda terminit ja ilma jutumärkideta ka käesolevas artiklis.

³ Nr. 5, Rezension von „Die Polenpolitik der Mittelmächte“, Austria Riigiarhiiv (edaspidi ÖStA) / Sõjaarhiiv (edaspidi KA) / Nachlasssammlung, B 217:2, Arthur Hausner, S. 329.

⁴ Okupeeritud Poola alade kõrval ka Serbia, Montenegro, Albaania, Põhja-Itaalia, Rumeenia ja Ukraina. Vt Tamara Scheer, *Zwischen Front und Heimat. Österreich-Ungarns Militärverwaltung im Ersten Weltkrieg*, Neue Forschungen zur ostmittel- und südosteuropäischen Geschichte 2 (Frankfurt a.M. u.a.: Peter Lang, 2009). Autor on hiljuti avaldanud kaks artiklit okupeeritud Poola kohta, mis on pühendatud kummallegi üksikaspektile: Tamara Scheer,

Ehkki sõjalisi eesmärke üritati ellu viia ühetaoliselt, olid okupatsioonirežiimid erinevad. Küsimus sellest, mis oli ühetaoline kõigi jaoks ja mis oli tüüpiline Poola jaoks, ongi alljärgneva artikli aines. Ühisilming oli näiteks sõjaväeliste ülesannete ja poliitika tihe põimumine okupatsiooni argipäevas, millele on pühendatud eeskätt artikli esimene osa. Välispoliitiliste huvide kõrval mõjutas okupatsioonipoliitikat eelkõige Austria sisepoliitika ja eriti poola lobitöö. Kohaliku haldussüsteemi säilitamine ja ühitamine täieliku anneksiooni võimalusega on samuti kohalikele erinevustele vaatamata kõikjal jälgitav. Rekviireerimised, töökohustus ja elanike allutamine kindlatele eeskirjadele tulenesid sõjalistest vajadustest. Seega, hoolimata sellest, et Poolas sooviti käituda vabastajatena, erinesid seal rakendatud sunnimeetmed vähe nendest, mis olid kasutusel Serbias, kuigi viimast käsitati okupeeritud vaenuliku riigina.

Ennekõike lähtutakse artiklis okupatsioonipoliitika poliitilis-strateegilisest tasemest ja rahvastiku koosseisust ning selle taustal kohtadel nähtavalt piiramatult tegutseva sõjaväevõimu tegevusest. Nende kahe aspekti põimumist nagu ka okupatsiooniülesannete ühitamist kohaliku haldussüsteemiga, kohaliku bürokraatia rakendamist ning okupatsiooniametnike ja elanike kooskõla käsitletakse juhtumiuuringuna ühe kõlbluspoliitilise meetme elluviimise näitel. Ajaloolane Jerzy Gaul on oma töödes korduvalt viidanud okupatsioonivõimu katsetele teha koostööd kohalike poola tegelastega ja sobitada nende vastukaja oma strateegilis-poliitilise kontseptsiooniga sõjajärgseks ajaks.⁵ Seega ei olnud Poola elanikud pelgalt poliitika objekt ja sellisena ei käsitanud neid ka

„Medizin und Hygiene in Besatzungsregimen am Beispiel des k.u.k. Militärgeneralgouvernements Lublin (1915–1918),“ Ute Caumanns, Fritz Dross und Anita Magowska (Hrsg.), *Medizin und Krieg in historischer Perspektive*, Medizingeschichte im Kontext, 17 (Frankfurt a.M.: Peter Lang, 2012), 116–127 ja Tamara Scheer, „Österreich-Ungarns Besatzungsregime im Königreich Polen unter besonderer Berücksichtigung von Religions- und Kultusfragen (1915–1918),“ Alfred Eisfeld, Guido Hausmann und Dietmar Neutatz (Hrsg.), *Besetzt, interniert, deportiert. Der Erste Weltkrieg und die deutsche, jüdische, polnische und ukrainische Zivilbevölkerung im östlichen Europa*, Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte des östlichen Europa 39 (Essen: Klartext Medienwerkstatt GmbH, 2013), 173–198.

⁵ Jerzy Gaul, „The Austro-Hungarian Empire and Its Political Allies in the Polish Kingdom 1914–1918,“ Andreas Gottsmann (Hg.), *Karl I. (VI.). Der Erste Weltkrieg und das Ende der Donaumonarchie*, Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kultur-

okupatsioonivõim. Viimase punkti puhul tõstetakse esile kaht aspekti, mis olid tüüpilised Austria-Ungari okupatsioonivõimule Poolas: katse läheneda elanikele religiooni kaudu ning kahe liitlase – Saksamaa ja Austria-Ungari – kooskõla või pigemini teineteisest mööda- ja lahkutõtamine. Kokkuvõtte sisaldab muu hulgas võrdluse teiste Austria-Ungari okupatsioonirežiimidega samal ajavahemikul.

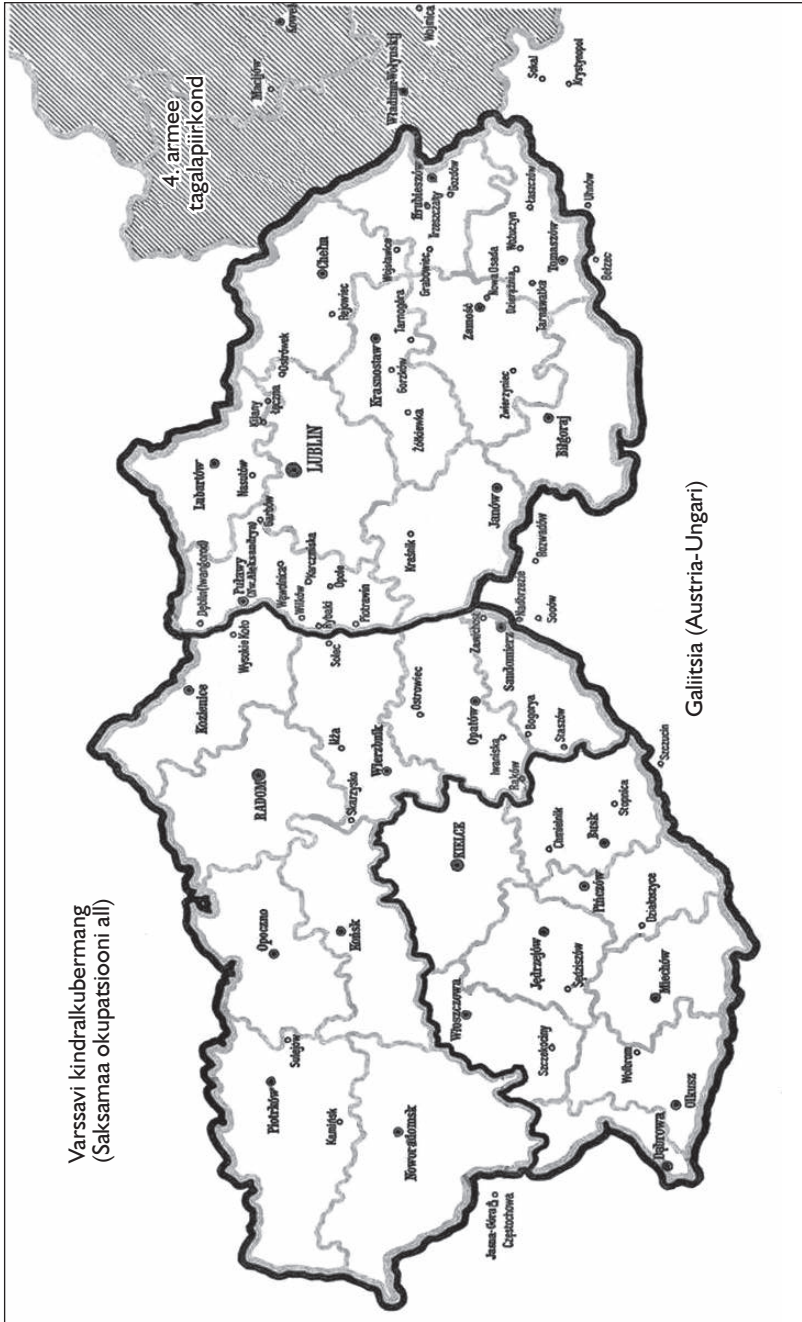
Austria-Ungari okupatsioonirežiimi puhul on meetodiliselt keeruline toetuda käsitlustele Poolast I maailmasõjas, sest need keskenduvad peamiselt Saksa keisririigile ega erista Keskriikide okupatsioonirežiime selgelt teineteisest.⁶ Paljut on küll võimalik üksikjuhtumite puhul kõrvutada ja võrrelda, aga ainult kitsendustega. Saksa keisririigi ning Habsburgide monarhia poliitika, riikliku korralduse ja sõjaliste eesmärkide erinevused on selleks liiga suured. Just kolme parlamendiga kahe riigi⁷ väljakujunenud struktuurid ja traditsioonid olid asjaoludeks, mis kujundasid Austria-Ungari funktsioneerimise okupatsioonivõimuna. Kaasageds kirjeldavad arvukaid vastuolulisi huve ja huvide kokkupõrkeid paljudel tasanditel, nii tsiviil- ja sõjaväelise personali kui ka sõjaväelaste endi vahel.⁸ Hoolimata mahukast biograafilisest kirjavarast selle aja kohta

forum in Rom, Abhandlungen (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2007), 203–221.

⁶ Frank Schuster on seda erinevust teadvustanud, kuid eeldab lugejalt häid geograafilisi teadmisi ega osuta kohtade nimetamisel mitte alati seal kehtinud okupatsioonirežiimile. Vt Frank M. Schuster, *Zwischen allen Fronten. Osteuropäische Juden während des Ersten Weltkrieges (1914–1919)*, Dissertation der Universität Basel, Lebenswelten osteuropäischer Juden 9 (Köln u.a.: Böhlau, 2004).

⁷ Austria-Ungari nn topeltmonarhia koosnes kahest riigist: Austria-Ungari keiser oli Austria keiser ja Ungari kuningas. Austria ja Ungari piir oli juba keskajal Doonau lisajõgi Leitha (Lajta). Sellepärast nimetati riigi Austria osa Tsisleitaaniaks ja Ungari osa Transleitaaniaks. Alates annekteerimisest 1908. aastal oli riigi kolmandaks osaks Austria ja Ungari ühisvaldus ehk kondomiinium: Bosnia ja Hertsegoviina. Riigi kolm parlamenti olid Austria kahekojaline Riiginõukogu (*Reichsrat*, mille alamkoda valiti alates 1907. aastast üldvalimistel), Ungari kahekojaline Riigipäev (*Magyar Országgyűlés*, alamkotta saatsid oma esindajad komitaadid ja linnad) ning 1910. aastal esimest korda valitud Bosnia ja Hertsegoviina Maapäev (*Bosanski sabor*, 92 liiget, kellest 72 valiti kolme valimiskuuriaga valimistel). (*Toim.*)

⁸ Tsiviil- ja sõjaväeasutuste vastuolulised huvid olid ka naaberriigis Saksamaal tavalised. Seoses Saksa okupatsioonipoliitikaga tuleb ennekõike juhtida tähelepanu uurimustele, mis käsitlevad seda ajavahemikku kuberner Hans Hartwig von Beseleri näitel: Robert Michael Spät, „Generaloberst Hans Hartwig von Beseler als Generalgouverneur in Polen 1915–1918.

Varsavi kindralkubermang (Saksamaa okupatsiooni all)

Austria-Ungari keiserlik-kuninglik sõjaväe kindralkubermang okupeeritud Vene-Poolas

ei luba eeskätt lihtsõdurite ja lihtrahva sulest pärineva kirjaliku pärandi nappus kaugeltki kõiki vaatepunkte ilma lünkadeta avada. Lisavälja-
kutseks uurijale on mitmes keeles dokumendid (saksa keele kõrval pea-
miselt poola- ja ungarikeelsed), mis sageli on ühes ja samas aktikaustas.

Jerzy Gaul on rekonstrueerinud erinevad haldustasemed ja nende pädevuse alates keskastutustest kuni üksikute kreisideni (maakondadeni).⁹ Käesolevas artiklis on tema uurimistulemusi täiendatud Austria Riigi-
arhiivi sõjaarhiiviosakonna fondide, eriti aga keiserliku-kuningliku maa-
väe ülemjuhatuses (*k.u.k. Armeeoberkommando*) selle valdkonna eest
vastutanud kortermeistri osakonna fondi ja seni selle teema käsitlemisel
kasutamata Sõjakohtu arhiivi (*Militärgerichtsrarchiv*) fondi abil. Poolas
tegutsetud isikute mälestused ja isiklik kirjavara, nagu kirjavahetus ja
päevikud, täiendavad eelnimetatud allikaid ennekõike selles, mis puu-
datab isiklike ülesandeid ning suhtumist Viinist lähtuvasse strateegia-
tesse ja Lublinist saadetud käskudesse.¹⁰ Lisaks on allikate hulka kaasa-

Person und Politik in Selbstzeugnissen,“ Diplomarbeit (Univ. Freiburg i.Br., 2007), samuti Robert Spät, „Für eine gemeinsame deutsch-polnische Zukunft? Hans Hartwig von Beseler als Generalgouverneur in Polen, 1915–1918,“ *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung* 58, 4 (2009): 469–500; Arkadiusz Stempin, „Deutsche Besatzungsmacht und Zivilbevölkerung in Polen im Ersten Weltkrieg: Polen, Juden und Deutsche im Vergleich,“ Alfred Eisfeld, Guido Hausmann, Dietmar Neutatz (Hrsg.), *Besetzt, interniert, deportiert. Der Erste Weltkrieg und die deutsche, jüdische, polnische und ukrainische Zivilbevölkerung im östlichen Europa*, Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte des östlichen Europa 39 (Essen: Klartext Medienwerkstatt GmbH, 2013), 153–172.

⁹ Jerzy Gaul, *Kancelaria Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Lublinie 1915–1918* (Warszawa: DiG, 1998).

¹⁰ Sõjakohtu arhiivi fond annab menetletud kuritegude kaudu infot ka elanike igapäevaelu ja nende kontaktide kohta okupeeriva väe sõduritega madalaimal organisatsioonitasemel. Kasutatud on eelkõige Theodor Ritter von Zeyneki, keiserliku-kuningliku maaväe kortermeistri osakonna ülema publitseeritud mälestusi (Theodor Ritter von Zeynek, *Ein Offizier im Generalstabskorps erinnert sich*, hrsg. von Peter Broucek, Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 101 (Wien: Böhlau, 2009)); keiserliku-kuningliku sõjaväe Poola kindralkubermangu staabiülema Arthur Hausneri töid (Arthur Hausner, *Die Polenpolitik der Mittelmächte und die österreichisch-ungarische Militärverwaltung in Polen während des Weltkrieges* (Wien: Brüder Hollinek 1935) ja tema kollektiooni Austria Riigiarhiivi sõjaarhiivi osakonnas); üht Rudolf Mitzka käsitlust (Rudolf Mitzka, „Die k.u.k. Militärverwaltung in Russisch-Polen,“ Hugo Kerchnawe, *Die Militärverwaltung in den von den österreichisch-ungarischen Truppen besetzten Gebieten* (Wien: Hölder-Pichler-Tempsky A.G., 1928), 8–52; Leopold von Andriani publitseeritud kirju (Ursula Prutsch und Kurt Zeyringer (Hg.), *Leopold von Andrian*

tud ajakirjas Polen: Wochenschrift für polnische Interessen (1915–1918) avaldatud keiserlikku-kuninglikku sõjaväe-kindralkubermangu (keskusega Lublinis) käsitlevad artiklid, usutlused ja ametlikud teadaanded.¹¹

Poliitika ja strateegia

Austria-Ungari ja Poola ajalugu olid enne I maailmasõja puhkemist tihedalt teineteisega seotud ning seda mitte ainult sellepärast, et nii Doonau monarhia kui ka Saksamaal olid selles piirkonnas ammuselt ajast suured huvid. Niinimetatud Kongressi-Poolast, mille Venemaa oli omandanud Poola jagamise tulemusel ja mis jaotati pärast 1830. aasta Poola ülestõusu Venemaa kubermangudeks, põgenes hulk elanikke Austria-Ungari poolakatega asustatud aladele, esmajoones Galiitsiasse. Maailmasõjas vaheldus elanike seni soodne suhtumine Austria-Ungarisse või ka Saksamaasse sõltuvalt okupeeritud aladel rakendatud meetmetest, samuti Keskriikide sõjalisest edust. Poola tulevikuplaane, ja seda just sõja alguses, sepistasid Austria kroonimaa¹² Galiitsia poliitikud. Need aga, nagu võttis asja

(1875–1951): *Korrespondenzen, Notizen, Essays, Berichte*, Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 97 (Wien: Böhlau, 2003); ning keiserliku-kuningliku maa-vaie ülemjuhatusse meditsiiniteenistuse ülema Johann Steineri aruandeid, mis on tallel tema kolleksioonis Austria Riigiarhiivi sõjaarhiivi osakonnas. Austria Riigiarhiivis on ka komandant Josef Klettingeri aruanded, mis on säilinud peaaegu ilma lünkadeta. Need pakuvad sissevaate okupatsiooni mikrokosmosesse ühe haldusametniku vaatepunktist. Komandandi kirj vahetus Viini ametnike, kaasohvitseride ja kohalike ametnikega, kellega ta oli sõbrunenud, võimaldab rekonstrueerida nii teatud meetmete rakendamise argumendid kui ka sellele järgnenud elanike reaktsiooni (Konv. Reservatakten 1915–1918, 14.10.1916, ÖStA/KA/NFA, Kt. 1589).

¹¹ Ajakirja andis välja Ladislaus Leopold Ritter von Jaworski, alates 1918. aasta oktoobri lõpus ilmunud 198. numbrist Max Goldscheider. Toimetus asus Viini kesklinnas Wipplingerstraße 12. Intervjuueeritavate ja artiklite autorite valikust lähtuvalt võib ajakirjast sellegipoolest rääkida kui poola lobi häälekandjast. Lugejaskond ulatus poola emigrantideni Ameerika Ühendriikides.

¹² Alates topeltmonarhia moodustamisest 1867. aastal nimetati kroonimaadeks Austria osa (Tsisleitaania) omavalitsusega „liidumaid“, mille olid sajandite vältel vallutanud Habsburgid: need olid Böömi (Tšehhi), Dalmaatsia ning Galiitsia-Lodomeeria kuningriigid, kaks Austria ertshertsogkonda, Bukoviina, Kärnteni, Kraini, Salzburgi, Ülem- ja Alam-Sileesia ning Steiermarki hertsogkonnad, Määrimaa, Görzi ja Gradisca, Istria ja Tirooli krahvkonnad, Trieste linn ning Voralberg. (Toim.)

kokku Austria peaminister krahv Karl Stürgkh, olid poolakad, „kes ka 150 aastat pärast Galiitsia Austriga ühendamist [---] ei olnud veel austerlasteks saanud“.¹³ Selline suhtumine peegeldub ka keiserlike-kuninglike ohvitseride mälestustes – nemad otsustasid lõpuks okupatsioonipoliitika teostamise üle kohapeal.¹⁴ Moodustati Poola leegion, kuhu kuulus nais-sõdureidki, ning see võitles keiserlikule-kuninglikule armeele allutatuna Józef Piłsudski juhtimisel.¹⁵

Kuigi okupeeritud ala oli eelkõige armee tagala ning sellisena allutatud kõrgemale sõjaväelisele juhtimisele, s.o keiserliku-kuningliku maaväe ülemjuhatusesele, ei olnud sugugi väiksema tähtsusega tsiviilfaktor, seda eeskätt diplomaatilist ja poliitilist mõju puutuvalt. Siinkohal tuleb eelkõige nimetada keiserlikku-kuninglikku välisministeeriumi ja selle esindajat Saksamaa okupatsioonivalitsuse juures Varssavis, Leopold von Andrian-Werburgi, ning Viini poola lobi, kuhu kuulusid mõjukad poola poliitikud Galiitsias. Oma mõju oli ka tsiviilkomissaril, kes oli nagu staabiülemgi kindralkuberneri otsealluvuses. Tsiviilkomissari (*Zivillandeskommissar*) pädevuses olid poliitilised, politsei-, pressi-, ettevõtlus-, põllumajandus-, meditsiini-, veterinaar-, tsiviilõiguslikud ja maksuküsimused.¹⁶ Ehkki

¹³ Peaminister krahv Karl Stürgkh ministrite nõukogu istungil 6. oktoobril 1915. Tsiteeritud: *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914–1918)*, hrsg. von Miklós Komjáthy, Magyar Országos Levéltár kiadványai 2 (Budapest: Akad. Kiadó, 1966), 295.

¹⁴ Das Tornisterkind, ÖStA/KA/NL, B/58, Nr. 4, August von Urbanski, 93.

¹⁵ Hea ülevaate Poola leegioni loomise vajalikkusest annab Rudolf Hecht, *Fragen zur Heeresergänzung der gesamten bewaffneten Macht Österreich-Ungarns während des Ersten Weltkrieges*, Dissertation (Wien, 1969), 80 f. Peale selle vt Piotr Szlanta, „Der Erste Weltkrieg von 1914 bis 1915 als identitätsstiftender Faktor für die moderne polnische Nation,“ – *Die vergessene Front – der Osten 1914/15: Ereignis, Wirkung, Nachwirkung*, 46. *Internationale Tagung für Militärgeschichte des MGFA 2004*, hrsg. von Gerhard P. Groß, Zeitalter der Weltkriege 11 (Paderborn: Schöningh, 2006), 153. Piłsudski pärines Vilniuse maakonna poolakate seast. Selle ala vallutas Saksamaa I maailmasõja ajal. Vt Vejas Gabriel Liulevicius, *War land on the Eastern Front. Culture, National Identity, and German Occupation in World War I*, Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare 9 (Cambridge: Cambridge University Press, 2001).

¹⁶ Gaul, *Kancelaria Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Lublinie*. Krahv J. Wodicki oli tsiviilkomissar kuni 1916. aasta suveni. Talle järgnes samas ametis Georg Ritter von Madeyski (Madejski). Kuni kindralkubermangu reorganiseerimiseni, mille tulemusena arendati välja okupatsioonivalitsuse tsiviilkomponent, oli tsiviilkomissar ainult haldusjaoskonna juhataja. Ümberstruktureerimist kirjeldas Wodicki ühes usutluses: *Polen 1*, nr 46 (12.11.1915), 188.

sõjaväevõim oli haldusvõimu teostamisel suhteliselt iseseisev, ei olnud tema mõjuvõim sugugi piiratu. Tsiivilkomissariaadi ametikohtade täitmisel tuli arvesse võtta ka poliitilisi kaalutlusi. Staabiülema ooberstleitnant Arthur Hausneri kõrvale määrati alates 1916. aasta juunist tsiivilkomissariiks kultuuri- ja haridusministeeriumi jaoskonnaülem Georg Ritter von Madejski, kes pidi „kõrge poola rahvusest funktsionärina“ olema „poliitiline nõuandja ja tsiivilhalduse ainuvastutav juht.“¹⁷

Suurema osa Austria-Ungari okupeeritud Poola osa elanikest moodustasid katoliiklastest poolakad,¹⁸ kuid ka juudid, keda oli ümmarguselt 15%, ei olnud sugugi väike vähemus.¹⁹ Sõjategevuse käigus lahkus suurem osa vene ametnikest koos oma taganeva armeega.²⁰ Sageli jäid aga maha nende perekonnad ja väga väike hulk ametnikke, keda saadi rakendada hoolimata sellest, milline oli nende usaldusväärsus okupatsioonivõimude silmis. Kohalikele elanikele lisandus tohutu hulk Austria-Ungari tsiivilteenistujaid ja nende perekonnaliikmeid ning sõjavange, kes okupeeritud aladele tööle saadeti, samuti umbes 40 000 Austria ja Ungari sõjaväelast.²¹ Tooni andis suur hulk poola päritolu ametnikke ja ohvitseri Galiitsias. Sõjaväevalitsusel tuli reglementeerida kõigi nende elanike kooseksisteerimist, eelkõige olukorras, kus puudus vahetu oht saada haavata või surma nagu rindel, ja vältida konflikte.

Samal ajal kui keiserliku-kuningliku maaväe ülemjuhatus kortermeistriosakonna Poola referent Rudolf Mitzka nimetas sõjaliste ülesannete täitmisel tekkinud raskuste põhjusena enamasti „poliitilisi asjaolusid“, oli elanike ambivalentne hoiak ikka ja jälle aruannete teemaks.²² Nii tunnistas Austria-Ungari välisminister Stephan Burián von Rajecz pärast

¹⁷ Hausner, *Die Polenpolitik der Mittelmächte*, 69.

¹⁸ Mitzka, „Die k.u.k. Militärverwaltung in Russisch-Polen,“ 10.

¹⁹ Hausner, *Die Polenpolitik der Mittelmächte*, 268.

²⁰ Samal ajal kui okupatsioonivõim kurtis pidevalt sobiva poolakatest halduspersonali puudust, kajastati sedasama asjaolu ajakirjas Polen kui poolakate kõrvaletõrjumist haldusametitest. *Polen* 4, 25.10.1918, 199.

²¹ Okupeerivate üksuste sõdurid olid paigutatud enamasti Saksamaa okupatsiooniala piirile, et takistada kaupade ja vilja organiseeritud salakaubavedu, vt *Zeynek*, 311. Ühes keiserliku-kuningliku sõjaväe pressiosakonna aruandes ajakirjas Polen 1, nr 43, 22.10.1915, 103 räägitakse umbes 500 ohvitserist ja ametnikust.

²² Mitzka, „Die k.u.k. Militärverwaltung in Russisch-Polen,“ 12.

sõnavõttu 6. oktoobri 1915. aasta ministrite nõukogu istungil, et poolakate soovid olid „kuni viimase ajani täiesti põhjendamatud“.²³ Poola ühiskonna hoiakuid kujutati kui sügavalt lõhenenuid. Oli neid, kes olid teatud tingimustel valmis Austria-Ungari okupantidega koostööd tegema, ja neid, kes sellest keeldusid.²⁴ Austria-Ungari Jasna Góra enklaavi komandant üritas seda asjaolu eritleda oma aruandes kõrgemalseisvale asutusele Lublinis:

„Linnade haritlaskond: oma hoiakutelt ja töötahtelt meelestatud [poola] rahvuslikus vaimus, [---] linna keskkihid: kui organiseerimata, siis on ükskõiksed. [---] Talupojaseisus: kuningriigi vastu, sest pelgavad [uude Poola] rahvuslikku armeesse kutsumist ja ütlevad otse välja, et nad jooksevad pigem üle kui hakkavad venelaste vastu võitlema, kes neid hästi kohtlesid. Juudid: [---] ei taha mingit poola valitsust, sest ei taha neid teenida.“²⁵

Austria-Ungari ei lähtunud okupeeritud ala suhtes mingist ühtsest tulevikustrateegiast ning vaheldumisi arutleti nii selle liitmise üle Doonau monarhiaga kui ka omariikluse teemal. Austria Riiginõukogu poola saadikute fraktsioonil, Poola Klubil ei olnud selles sugugi tähtsusetu roll; peale selle jälgiti pidevalt oma liitlase Saksamaa tegevust ja rõhutati vähemalt avalikes avaldustes vajadust arvestada poolakate soove. Ebamäärased avaldused ja okupatsioonipoliitika pidev edasi-tagasi kõikumine ei pakkunud poola elanikkonnale mingit orienteerumisvõimalust. Sealjuures arutati juba 1914. aasta augusti esimestel nädalatel Kongressi-Poola võimalikku liitmist Austria-Ungari riigikehandiga. Galiitsiaga ühendatud „Vene-Poola“ pidi olema tulevikus koos Austria ja Ungariga Habsburgide monarhia võrdõiguslik osa. Senisest Austria-Ungari topeltmonarhiast oleks selle järgi pidanud kujunema Austria-Ungari-Poola kolmikmonarhia. Idee pärines poola päritolu keiserlikult-kuninglikult rahandusministrilt Leon Ritter von Bilińskilt ja tal õnnestus sellele

²³ Välisminister Burián ministrite nõukogu istungil 6. oktoobril 1915, tsiteeritud *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates*, 292 järgi.

²⁴ Szlanta, „Der Erste Weltkrieg von 1914 bis 1915,“ 162. Vt ka Gaul, „The Austro-Hungarian Empire“.

²⁵ Reservatakten 1915–1918, 21.11.1916, ÖStA/KA/NFA, Kt. 1589.

saavutada nii keiser Franz Josephi kui ka välisminister krahv Leopold Bertcholdi toetus.²⁶ Põhimõtteliselt esindas ja kaitses Austria-Ungari mõne reservatsiooniga Poola sel viisil impeeriumiga liitmise ideed kuni 1918. aasta lõpuni. Austria-Poola lahendus näis olevat ainus võimalus alal hoida Doonau monarhiat ja samal ajal mitte riskida enamasti poolakatega asustatud Galiitsia kaotamisega.²⁷

Paljude erinevate huvide seas, millest sõjaväe kindralkubermangu aastate jooksul teavitati, teatasid vähemalt Ungari peaminister István Tisza ja tema valitsus juba varakult oma huvipuudusest, sest „peale kõlavate poliitiliste seisukohavõttude pole Poolaga niikuinii õieti midagi peale hakata“.²⁸ Praktistel põhjendustel tegi Tisza ettepaneku rakendada okupatsioonivõimu teenistuses poolakeelseid Austria alamaid.²⁹ Samasugune oli alguses liitlase Saksamaa suhtumine, kes, nagu formuleerib Ursula Prutsch, „näitas esialgu üles huvipuudust Poola suhtes, kus mõne poliitiku arvates elas liiga palju juute, slaavlasti ja katoliiklasi“.³⁰ Saksa keisririik tegutses niikuinii hoopis teistsuguste plaanide järgi. Alates 1916. aasta keskpaigast kavatseti Poola kui suveräänne „puhverriik“ Venemaa piiril siduda majanduslikult Saksa keisririigiga.³¹ 1917. aasta novembris toetas keiser Wilhelm II Poola loovutamist Doonau monarhiale.³² Erinevate

²⁶ Markus J. Hecher, *Die austropolnische Lösung. Die österreichisch-ungarische Kriegszielpolitik in Bezug auf Polen während des Ersten Weltkriegs*, Dissertation (Universität Wien, 2001), 16–17.

²⁷ Prutsch und Zeyringer (Hg.), *Leopold von Andrian*, 236.

²⁸ Mitzka, „Die k.u.k. Militärverwaltung in Russisch-Polen,“ 6. Täiesti teistsugune oli suhtumine okupeeritud Serbia aladesse, mille Tisza oli kuulutanud Ungari mõjusfääriks juba enne Serbia tegelikku okupeerimist. Vrd József, Galántai, *Hungary in the First World War* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 162.

²⁹ *Polen* 1, nr 51, 17.12.1915, 353.

³⁰ Ursula Prutsch, „Historisches Gedächtnis in kulturpolitischer Machtstrategie. Deutschland, Österreich-Ungarn und die polnische Frage (1915–1918),“ – Moritz Csáky, Klaus Zeyringer, *Ambivalenz des kulturellen Erbes: Vielfaltcodierung des historischen Gedächtnisses*, Paradigma: Österreich, 1 (Innsbruck: StudienVerlag, 2000), 70.

³¹ Stanisław Stomma, „Die Hoffnungen und Mißerfolge der „österreichischen“ Orientierung der Polen im 1. Weltkrieg,“ – *Nationale Vielfalt und gemeinsames Erbe in Mitteleuropa: Vorträge anlässlich der Verleihung des Anton Gindely-Preises für Geschichte der Donaumonarchie*, hrsg. von Władysław Bartoszewski, Erhard Busek und Gerald Stourzh (Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1990), 122–123; nagu ka üldisemalt: Hecher, *Die austropolnische Lösung*.

³² Spät, „Für eine gemeinsame deutsch-polnische Zukunft?“, 490.

osapoolte paljud pakkumised, nagu omariikluse õiguse tunnustamine Vene ajutise valitsuse poolt 1917. aasta märtsis ning ka Antandi riikide, eriti aga USA presidendi Woodrow Wilsoni valmisolek toetada suveräänse Poola riigi taastamist, töid viimaks kaasa ühemõttelise hoiaku. Selles oldi meelestatud nii Austria ebamääraste kontseptsioonide kui ka lõpuks kogu Keskriikide poliitika vastu.

Võimalik annekteerimine tõi kaasa ulatuslikud meetmed maa „kultiveerimiseks“ alates kooliharidusest ja sideteenistusest kuni sunduslike meditsiinimeetmeteni, nagu näiteks vaksineerimiseni. Põhimõtteliselt tugines kogu tegevus Habsburgide monarhia haldusasutustele. Leopold von Andrian-Werburg juhtis tähelepanu okupeeritud aladel aetava poliitika aspektidele: „„Moraalsele vallutusele“ rajatud „rahumeelse imperialismi“ meetmete hulka kuuluvad eelkõige kool ja keel, aga ka kunst, kirjandus ja teadus“.³³ Ta rõhutas ka vajadust kõrvale tõrjuda vene kultuuri mõju.³⁴ Ajakirjas Polen osutati väga sageli, et see on vaevalt võimalik ilma poola elanikke kaasamata, olgu siis koostöötajate eraarstide näol, kes tegutsesid jaoskonnaarstidena, või tervete valdade koostööna ülemaaliste vaksineerimisaktsioonide tõrgeteta teostamisel.³⁵ Lublinis asutati Juriidiline Selts eesmärgiga tõsta õigusteaduse taset, seltsi kuulusid poola advokaadid, notarid ja teised juristid.³⁶ Kuigi okupatsioonivõim rääkis koostööst, võis hiljem ajakirjast Polen lugeda, et niisuguste ettevõtmiste algatajad tundsid, et ametiasutused pigem takistavad kui innustavad neid.

Austria-Ungari otsekui propageeris kogenud okupeerija enesekuvandit, mis ikka ja jälle tuleb esile nii omaaegsetes ametlikes dokumentides kui ka üksikisikute kirjeldustes.³⁷ Tihti osutatakse põhjenduseks kas omaaegsetele isiklikele või struktuuride kaudu vahendatud kogemustele okupeeritud Bosnias ja Hertsegoviinas, kus sõjavägi võttis üle ka tsiviilvaldkonna ülesanded ja algatas ülesehitustöö. Kuid Austria-Ungari ja eriti

³³ Tsiteeritud Prutsch, *Historisches Gedächtnis in kulturpolitischer Machtstrategie*, 72 järgi.

³⁴ *Polen* 1, nr 38, 17.09.1915, 325.

³⁵ *Polen* 1, nr 46, 12.11.1915, 188.

³⁶ *Polen* 1, nr 51, 17.12.1915, 364.

³⁷ Niisugune propageeritud enesekuvand läbib punase niidina kõiki allikaid ja mälestusi I maailmasõja okupatsioonide kohta; olen need kokku võtnud väljendisse „hea okupandi müüt“: Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 75 f.

keiserliku-kuningliku armee niisugusesse enesekuvandisse andis oma komponendi üks veel vanemgi identifitseerimismuster – Galiitsia ümberkorraldamine 18. sajandil.³⁸ Selle hoiaku võib kokku võtta mõistesse „Hea okupandi müüt“, kusjuures „head“ mõisteti nii elanike õiglase kohtlemise kui ka kompetentse ja eduka valitsemise tähenduses.³⁹ Sõjaväe kindralkubermangu puhul Poolas domineerivad niisugused enesele omistatud väärtused nagu „võimuesindajate keeleline kohanemisvõimelisus, tolerantsus nii haldusasutustes kui ka koolis poola keele suhtes [ja] lugupidamine arhitektooniliste sümbolite vastu“.⁴⁰ Eelkõige kasutati müüti enda eristamiseks teistest, väidetavalt halvematest okupantidest, nagu Saksamaa, Bulgaaria või Venemaa. Saksamaa okupatsioonipoliitika kohta kirjutatud uurimused lubavad oletada, et liitlane niisugust retoorikat ei kasutanud.⁴¹

Evakueerumine okupeeritud Poola aladelt oli kaootiline, kuid kulges ilma suuremate vahejuhtumiteta. Sel ajal kui valitsusasutuste dokumendid (vähemalt osaliselt) jõudsid koos isikkoosseisuga Austriasse, jäi raha ja vara enamasti maha. Józef Piłsudski, kelle üksused keiserliku-kuningliku armee sõjaliste operatsioonide käigus Poolasse sisse marssisid ning kes lõpuks oma endiste liitlaste silmis ebasoosingusse langes ja Saksa maal interneeriti, jätkas tegevust Poolas. Keskriikide kapituleerumise järel sai temast 11. novembril 1918 „ajutine riigipea“. Aastatel 1915–1918 tegutsenud omavalitsusstruktuurid koos ametnikega võttis üle uus Poola Vabariik.⁴²

³⁸ Vt Horst Glassl, *Das österreichische Einrichtungswerk in Galizien (1772–1790)*, Veröffentlichungen des Osteuropa-Institutes München: Reihe Geschichte 41 (Wiesbaden: in Kommission bei O. Harrassowitz, 1975).

³⁹ Varasema Austria-Ungari kultuuripoliitika ja -töö näiteid Bosnia-Hertsegoviinas (1878–1908) vt Robin Okey, *Taming Balkan Nationalism* (Oxford, New York: Oxford University Press, 2007). Harald Heppner püstitab põhimõttelise küsimuse, millises ulatuses võib ühel riigil või riiklusel üldse mingisugune kompetents olla: Harald Heppner, „„Balkankompetenz“ als Forschungsproblem: Österreich-Ungarn als Besatzungsmacht in Rumänien 1916/18,“ *Studia Universitatis „Petru Maior“*, *Historia* 8 (2008): 137–142.

⁴⁰ Prutsch, *Historisches Gedächtnis in kulturpolitischer Machtstrategie*, 75.

⁴¹ Seetõttu puuduvad põhjusega viited niisugusele argumenteerimismustrile Saksa okupatsioonipoliitikat Poolas käsitlevates töödes. Vt nt Spät, „Generaloberst Hans Hartwig von Beseler“.

⁴² Eugeniusz Cezary Krol, „Besatzungsherrschaft in Polen im Ersten und Zweiten Weltkrieg. Charakteristik und Wahrnehmung,“ – *Erster Weltkrieg, Zweiter Weltkrieg: ein Vergleich: Krieg,*

Ehkki okupeeritud alasid valitseti sõjaliste vajaduste poolt dikteerituna, liiguti kursil, millega taheti võita okupeeritavate südameid. Selle strateegia koostisosaks oli Galiitsiast pärit poola ametnike, sõdurite ja ohvitseride rakendamine.

Sõjalised ülesanded

Kõik okupeeritud territooriumid teenisid esmajoones sõjamasinat ning tema vajadust igasugust liiki kaupade, vara, tooraine ja toodangu järele. Pärast keiserliku-kuningliku armee ja Poola leegioni esialgu mitte väga edukaid ühisoperatsioone kasvas see huvi silmnähtavalt.

1914. aasta oktoobris õnnestus Vene vägedel piirata sisse Austria kindlus Przemyśl ja hoida seda pärast vallutamist kuni 1915. aasta juunini oma käes. Keskriike saatis uuesti edu alles hilissuvel alanud pealetungi ajal, millega õnnestus vallutada suured alad Varssavi ja Vilniuse vahel.⁴³ Austria-Ungari poolt vallutatud territoorium allutati tagalana kõrgemale sõjaväelisele juhtkonnale, keiserliku-kuningliku maaväe ülemjuhatusesele. Nii-sugune staatus tingis kindlad ülesanded: rahu ja korra alalhoidmine rinde tagalas, maa ressursside suurim võimalik ärakasutamine sõjavajadusteks ning okupatsioonivägede, aga ka elanike varustamine, kusjuures eriti olulised olid rekvireerimised ning teede ja sideliinide korrashoid; lisaks tuli hoolitseda haigete ja haavatute eest. Arthur Hausner täiendas seda loetelu veel „kõigi liikumiste tõkestamisega, mis vastustasid Austria-Ungari poliitikat“ ning märkis erinevaid Austria-Ungari võimuasutusi võrreldes:

„Välisministeerium kaldus nende küsimuste tolerantsele käsitlemisele, maaväe ülemjuhatuses domineerisid sõjalised kaalutlused, aga isegi armee ülemjuhatuses rüpes ilmnes erinevat suhtumist Poola asjade

Kriegserlebnis, Kriegserfahrung in Deutschland, hrsg. Bruno Thoß und Hans-Erich Volkmann, Militärgeschichtliches Forschungsamt (Paderborn: F. Schöningh, 2002), 582. Vt ka: Jens Boyesen, „Die polnischen Optanten: Ein Beispiel für den Zusammenhang von Krieg und völkerrechtlicher Neuordnung,“ – *Erster Weltkrieg, Zweiter Weltkrieg: ein Vergleich*, 601–602.

⁴³ Franz Forstner, *Przemyśl: Österreich-Ungarns bedeutende Festung*, Militärgeschichtliche Dissertationen österreichischer Universitäten 7 (Wien: ÖBV Pädagogischer Verlag, 1997), 134–276.

Austria-Ungari sõjaväepatrull okupeeritud Poolas Lublini lähedal talupoja vankrit inspekteerimas. Austria Riigiarhiiv, Sõjaarhiiv, fotokogu, Poola, nr 1560

menetlemisse. Tsiviilhalduse osakond esindas leebeimat, kompromissialtimat suunda, ülemjuhatus majandusküsimuste eest vastutavad allüksused, kelle südameasi oli armeede varustamine, nõudsid halastamatut eksploateerimist; eriti teravat tooni üritas aga hoida maaväe ülemjuhatus luureosakond.⁴⁴

Pärast seda, kui Austria-Ungari ja Saksamaa vallutasid 1915. aasta jooksul Vene-Poola, jaotasid nad selle kaheks halduspiirkonnaks. Saksa kindralkubermang keskusega Varssavis haaras kaugelt suurema loodeosa, keiserlik-kuninglik sõjaväe kindralkubermang seevastu kagupoolsed alad. Aprillis 1915 sõlmitud Katowice kokkuleppega liideti Jasna Góra klooster koos kloostrivaldustega Austria-Ungari kui tunnustatud katoolikliku suurvõimuga ja muutus niiviisi enklaaviks Saksa haldusala sees. Lühikest aega eksisteerisid kolm eraldi juhitud Austria-Ungari sõjaväekubermangu ning 25. augustil 1915 liideti need üheks sõjaväe kindral-

⁴⁴ Hausner, *Die Polenpolitik der Mittelmächte*, 45–46.

kubermanguks. Selle keskus viidi sama aasta 1. oktoobril Kielcest üle Lublinisse, kus Austria-Ungari ohvitserid ja ametnikud asusid varem Vene valitsusasutustele kuulunud hoonetesse.⁴⁵

Keiserlikku-kuninglikku sõjaväe kindralkubermangu Poolas juhtis kindrali auastmes ohvitser. Ta täitis omal kombel valitsusjuhi rolli ning ühendas oma isikus okupeeritud ala tsiviil- ja sõjaväevõimu. Ametikoht täideti maaväe ülemjuhataja ettepanekul ja keisri kinnitusel. Kubernerid kõrval nimetas keiser ametisse ka tema kindralstaabiülema. Kui viimasel ametikohal oli peaaegu kogu aja Arthur Hausner, siis kubernerid vaheldusid korduvalt. Nii ametisse nimetati kui ka ametist vabastati enamasti poliitilistel põhjendustel.

Kindralmajor Erich Freiherr von Dillerile (1915. aasta augustist 1916. aasta aprillini) järgnes *Feldzeugmeister* (suurtükiväekindral – *tlk*) Karl Kuk (1916. aasta maist 1917. aasta aprillini), kes enne selle ameti talle usaldamist oli Krakówi kindluse komandant. Jalaväekindral krahv Stanislaus Szeptycki (1917. aasta aprillist 1918. aasta veebruarini) oli kuulsust kogunud Poola leegioni juhatajana. Krakówi ajakiri *Czas tervitas* tema ametissenimetamist kui „tunnustuse väljendust“ selle kohta, et „poolakas võib valitseda üht Poola maad“.⁴⁶ Seda otsust võib hinnata kui okupatsioonivõimu katset poolakaid enda poole võita.

Kui aga Austria-Ungari valitsus oli seoses Brest-Litovski rahulepingu sõlmimisega lubanud ukrainlastele Chełmi linna, puhkesid okupeeritud Poola territooriumil suured rahutused. Itaalia rindelt tuli ära tuua isegi üks jalaväediviis ja paigutada see okupeeritud Poolasse; Szeptycki astus tagasi. Arthur Hausner kommenteeris: „Tema mõlemad eelkäijad [---], sest nad valitsesid apoliitiliselt, [oleksid] sedasorti kriisi sama kergesti ületanud nagu sakslane Hans Hartwig von Beseler; Szeptycki aga ei saanud

⁴⁵ Keiserlik-kuninglik sõjaväe kindralkubermang jagunes järgmisteks haldusüksusteks (*Verwaltungskreis*): Biłgoraj, Busk, Chełm, Dąbrowa, Hrubieszów, Janów, Jędrzejów, Kielce, Końsk, Kozienice, Krasnostaw, Lubartów, Lublin, Miechów, Noworadomsk, Olkusz, Opatów, Opoczno, Pińczów, Piotrków, Puławy, Radom, Sandomierz, Tomaszów, Wierzbnik, Włoszczowa ja Zamość. Vt Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 19 f. Praegu asub endises kindralkubermangu valitsuse hoones Marie Curie-Skłodowska ülikooli politoloogiainstituut. Ajakirjas *Polen* 1, nr 46, 12.11.1915, 190 kirjutas Hausner, et kindralkubernerid palee oli kunagi kiriku omand, mille venelased olid konfiskeerinud ja mis katseti kirikule tagastada.

⁴⁶ Tsiteeritud *Polen* 3, nr 123, 4.05.1917, 113 järgi.

*Austria-Ungari sõjaväelased okupeeritud Poolas poola lapsi võõrustamas.
Austria Riigiarhiiv, Sõjaarhiiv, fotokogu, Poola, nr 2832*

teisiti, kui paluda oma ametist vabastamist; ta oli elanike usaldusele rajatud süsteemi kandja.⁴⁷ Szeptyckile järgnes 1918. aasta märtsis Transilvaaniast pärit *Feldmarschall-Leutnant* (vastab kindralleitnandile – *tlk*) Anton Lipošćak, kes oli selles ametis kuni sõja lõpuni 1918. aasta oktoobris.⁴⁸

Sõjaväe kindralkubermangu juhiti „Üldiste põhimõtete“ (*Allgemeine Grundzüge*) alusel, mida kuni okupatsiooni lõpuni korduvalt muudeti või oludega kohandati. Kubermanguvalitsusele järgnevakts haldustasandiks olid kreisi- (maakonna-) valitsused, mis muu hulgas arendasid ulatuslikku luuretegevust ja pidid hoolitsema kreisikohtute toimimise eest. Viimased olid tsiviilasjades teine kohtuaste kogukonnakohtute (vallakohtute) järel ja kriminaalasjades esimene kohtuaste. Kreisivalitsused moodustasid oma halduspiirkonna sõjakohtud.

⁴⁷ Nr. 12, Denkschrift über die politische Führung des MGG Polen unter dem Generalgouverneur Graf Szeptycki, ÖStA/KA/Nachlässe, B 217:2, Hausner Arthur, 10. Vaatamata mõnele eksimusele ei tagandatud Beseleri kunagi, vt Spät, „Für eine gemeinsame deutsch-polnische Zukunft?“, 496.

⁴⁸ Kindralkuberneride tegevuse kohta vt Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 18 f.

Et kindralkubermang võttis üle kõik Vene-Poola valitsusasutused, vastutas ta ka kõigi haldusalade, nii tsiviil- kui ka sõjaväevaldkonna eest.⁴⁹ Kõigil aladel alates haiglatest kuni koolideni töötasid Austria-Ungari sõjaväelased ja ametnikud ohvitseride ja allohvitseride juhtimisel. Sõjaväelastest ametnikud allusid kindralkubermangu staabiülemale, samal ajal kui tsiviilvaldkonda ja -personali juhtis tsiviilkomissar. Mõlemad olid aruandekohustuslikud kindralkubernerile ja seega ka keiserlikukuningliku maaväe ülemjuhatuses ees.

Tsiviilteenistujad tulid Austriast või Ungarist või olid okupeeritud maa naised ja mehed; viimaseid rakendati kas kantselei- ja finantsjärelvalve abitööjõuna või kooliõpetajatena. Alates 1917. aastast käskis maaväe ülemjuhatus jätta järgmised ametikohad eranditult tsiviiliskute, eeskätt naiste hooleks: ohvitseriköökide teenindav personal, kirjutajad ja käskjalad ning töökodade, varustusdepoode, trükikodade, majandusõuede, juurviljaaedade ja laoplatside töötajad.⁵⁰ Ainult kogukonna- (valla-)valitsused olid kogu aeg enamasti kohalike elanike käes.⁵¹

Laveeriv poliitika oli tingitud tagalamäärustikust,⁵² mis paljuski lähtus Austria-Ungari keisririigis 1909. aastal ratifitseeritud Haagi konventsioonist maasõja seaduste ja tavade kohta. Kuigi Doonau monarhia pidi täitma selle konventsiooni tingimusi, tõlgendasid vastutavad ametiisikud selle reegleid sageli oma huvidest lähtuvalt. Teisalt viitasid sellele sõjaväelased, kui nad pidid oma ülematele põhjendama, miks nad vajalikke meetmeid eeldatavalt nõutava karmusega ellu ei viinud.

Haagi konventsiooni nõudmistega kooskõlas olev tegevus oli Poola puhul üsna delikaatne ettevõtmine. Lõppude lõpuks kuulus okupeeri-

⁴⁹ Erandiks oli välispoliitika, mis oli maaväe ülemjuhatuses pädevuses. Kuberner suhtles iseisvalt mõlema (nii Austria kui ka Ungari) valitsuse ja liitlasriigi Saksamaa okupatsioonivõimuga. ÖStA/HHStA/SB/NL 9, Gustav Marchet, Allgemeine Grundzüge für die Regelung der k.u.k. Militärverwaltung in den besetzten Gebieten Russisch-Polens.

⁵⁰ Reservat-MGG-Befehl Nr. 21, 26.4.1917, ÖStA/KA/NFA, Kt. 1629.

⁵¹ Generalgouverneur Diller ajakirjas Polen 1 nr 46, 12.11.1915, 188: „Külakogukondade omavalitsus, mille säilitasime kogu ulatuses, näitas suurt edu. Me mõtleme ka linnade omavalitsuse peale. See küsimus põrkub iseenesestmõistetavalt tõsistele raskustele. Sellega on seotud niisugused teemad nagu valimised, agitatsioon jm.“ Vt ka Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 69 f.

⁵² Dienstbuch E-57, Etappenvorschrift, Entwurf (*tagalamäärustiku kavand*), Wien 1915, ÖStA/KA/Mil. Impresen, Kt. 493.

tud territoorium Vene riigile, mitte Poolale. Maasõja seaduste ja tavade konventsiooni 43. artikli kohaselt pidid Vene seadused jõusse jääma ning seda osaliselt ka maksustamise puhul.⁵³ Üks maaväe ülemjuhatause pressiosakonna propagandistlikult tõlgendatud avaldus osutas sellele, et konventsiooni nõue ei kehti nende seaduste suhtes, mis on „meie õigusnormide ja lääneeuroopa õiguskäsitusega diametraalses vastuolus“ (näiteks juudi üliõpilaste vastuvõtu piirangud ülikoolides).⁵⁴

Kõrgeim eesmärk okupeeritud aladel oli algusest peale võimalikult paljude maa ressursside kasutuselevõtt nii rinde kui ka tagala elanike varustamiseks.⁵⁵ Kuid vähemalt teoreetiliselt pidurdas sõjalist innukust Haagi maasõjakonventsioon, mis nägi ette nii eraomandi austamise kui ka keelas rüüstamise. Kogukondadelt võis naturaalandameid ja teenuste osutamist nõuda ainult sõjavägi, mõlemate eest tuli tasuda sularahas või anda selle kohta tõendid.⁵⁶

Ranged ettekirjutused olid tõepoolest hädavajalikud. Korduvalt tuuakse korraldustes näiteid nende kviitungite kuritarvitamisest, mida sõjaväelased andsid elanikelt varade rekvireerimise kohta.⁵⁷ Viimaks rajas

⁵³ 43. artikkel kohustas okupeerivat riiki kehtestama rahu ja korda, tuginedes ulatuslikult seni kehtinud seadustele (siinsel juhul Vene seadustele). Karl Strupp, *Das Internationale Landkriegsrecht* (Frankfurt a.M.: J. Baer & Co., 1914), 100–102 ja Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, muu hulgas 13–16.

⁵⁴ *Polen* 1, nr 43, 22.10.1915, 102.

⁵⁵ „a. Toiduainete, riietus- ja varustusesevõtte, transpordivahendite jm ostmine või, kui see ei ole vaenlase territooriumil võimalik, rekvireerimine, b. hoonete kestev või ajutine kasutamine, transpordivahendite üürimine jm, c. kohalike tööliste rakendamine, d. tervetele kogukondadele või halduspiirkondadele kohustuste panemine [---]. Peale selle vaenlase territooriumil ka kassavarude konfiskeerimine ja sõjamaksude kehtestamine.“ *Etappenvorschrift (tagalamäärustik)*, § 13, ptk 77.

⁵⁶ Niisuguse rekvireerimise korraldamisest kirjutas tollaegne jurist Strupp: „Nende meetmete teostamisel on vaenulikkuse vältimiseks tungivalt vajalik võimalikult vältida sõdurite kokkupuutumist elanikega ning koguda andamid kohalike võimuasutuste vahendusel. Üksuste tegevus toimub põhimõtteliselt ainult ohvitseride juhtimisel, siin on erandiks näiteks patrullid; tuleb taotleda kohalike ametiasutuste ja lugupeetud kohalike elanike koostööd. Tuleb säilitada range distsipliin ja ära hoida rüüstamisi või muid korrarikumusi. Üksikute sõdurite kokkupuuteid [kohalike elanikega – *tlk*] tuleb vältida nii palju kui võimalik.“ Strupp, 103–112.

⁵⁷ Romaniseeritud kirjeldus selle igapäevasest toimumisest kõigi nelja liitlase (Saksamaa, Austria-Ungari, Bulgaaria, Türgi – *tlk*) okupeeritud Rumeenias vt Gerhard Velburg, *Die rumänische Etappe. Der Weltkrieg, wie ich ihn sah* (Minden u.a.: W. Köhler. 1930).

sõjaväevalitsus alates kindralkubermangu tasemest (viljasaagi realiseerimise keskus, *Ernteverwertungszentrale*) kuni kreisikomandode ja kogukondadeni (nt viljaraamatud (*Getreidebestandsbücher*) ja kreisimagasiinid) struktuurid, mille peaeesmärk oli saavutada kõigi kasutuskõlblike varade üle absoluutne kontroll. Sealjuures ei teinud vastutavad asutused erandit ka eraomandile, näiteks vaskanumatele, villastele tekkidele, piksevarrastele ega kirikukelladele. Siiski jagasid okupeeritud territooriumi elanike saatust sageli ka austerlased ise.⁵⁸ Lõpuks läksid rekvireerimised nii kaugele, et talupojad pidasid endise Vene valitsuse aegseid olusid parematekski, nagu oletati ühes luureteenistuse kuuaruandes.⁵⁹ Ka tegelikult oli Vene armee selleks ajaks ulatusliku rekvireerimise juba teostanud, kui Doonau monarhia sõdurid kohale jõudsid, mistõttu ei olnud esialgu enam suurt midagi võtta.

Juba 1915. aasta sügisel alustas sõjaväevalitsus tsiviil-ehituspataljonide formeerimist teede ja raudteede ehitamiseks.⁶⁰ Sageli ja mitte ainult Poolas üritati propagandistlikel eesmärkidel neid abinõusid esitada kui sotsiaalset laadi meetmeid põhjendusega, et mees- ja naistöölitele makstakse ka palka, mis vastab kohalikule tasemele.⁶¹ Et säilinud on terve arhiivikarbitäis Poola sõjaväe kindralkubermangu jaoks trükitud palgakviitungeid, näib, et asjade kirjeldamine selles valguses ei olnud päris vale.⁶²

Üks parimaid okupeeritud maa ressursside ärakasutamise viise oli palgatöölise värbamine ja nende rakendamine ennekõike Doonau monarhia territooriumil. Sõja puhkemine oli teinud senistest võõr- ja hooajatöölisest vaenulikud välismaalased (venelased) ja nende sisse-

⁵⁸ Konv. Mil.Gen.Kdo, Erlass des AOK, MGG Befehl Nr. 148, 9.11.1917, ÖStA/KA/NFA, Kt. 1628, MGG/S. Vördlus Austria-Ungari tagalaga vt Tamara Scheer, „Ausnahmestand in den besetzten Gebieten,“ – *Tagungsbericht des 25. Österreichischen Historikertags St. Pölten 16.–19.9.2008*, Redaktion Reinelde Motz-Linhart, Heidemarie Specht, Marko Laitinen, Veröffentlichungen des Verbands Österreichischer Historiker und Geschichtsvereine 34 (St. Pölten: Verband Österreichischer Historiker und Geschichtsvereine, 2010), 381–399.

⁵⁹ Reservatakten 1915–16, Monatsbericht, 30.4.1917, ÖStA/KA/NFA, Kt. 1589, MGG/P.

⁶⁰ Mitzka, „Die k.u.k. Militärverwaltung in Russisch-Polen,“ 19.

⁶¹ *Polen 1*, nr 43, 22.10.1915, 102.

⁶² ÖStA/KA/NFA, MGG/P, Kt. 1608, Sanitäts- und Geldgebühren, Juli 1917.

voolu järsult läbi löiganud. Värbamine käis rangete seaduste järgi, ainult kreisikomando loal ning seda lubati teha üksnes usaldusväärsetel isikutel värbamiskomisjonide ja (kreisi-)töövahendusbüroode kaudu.⁶³

Tagalaala teine ülesanne, rahu ja korra tagamine, puudutas elanikke eeskätt sel moel, et koos okupatsiooni algusega allutati nad õiguslikult sõjakohtutele. Iga kreisikomando juures oli sõjaväelastest koosnev kohus, mis võis näiteks ilma loata relva omamise või ilma passita isiku kinnivõtmise korral – juhul kui süüteo motiivina tuvastati monarhia kahjustamise katse – rakendada sõjaõigust ja langetada surmaotsuse. Nii mõisteti 1915. aastal „maakuulamise“ eest surma „härra Filipek, poolakas“, kuid kreisikomandant muutis karistuse vangistuseks.⁶⁴

Selle näite põhjal ei tohi end aga eksitada lasta: paljud süüdimõistetud hukati ka tegelikult,⁶⁵ kuigi välisminister Burián oli veel 1915. aasta oktoobris ühel ministrite nõukogu istungil öelnud: „Me võiksime vallutatud territooriumi kohelda vastavalt sõjaõigusele ja seega oma äranägemise järgi talitada. Kuid sellega ei võidaks me midagi. Vastupidi.“⁶⁶ See avalikult välja öeldud seisukoht hoiaku kohta poolakate suhtes erines selgelt suhtumisest teistesse okupeeritud rahvastesse, näiteks serblastesse, ning seda ei viidud ellu piisava järjekindlusega. See tähendas, et pideva ebakindluse ja vägivalda olukorras olid vähemalt elanikud jäetud saatuse hooleks. Paljud süüdistatavad ei saanud üldse lugeda korraldusi sõjaõiguse rakendamise kohta näiteks relvade äraandmise kohustuse eira-

⁶³ Mitzka, „Die k.u.k. Militärverwaltung in Russisch-Polen,“ 19–20. Vt ka: Verordnungsblätter, Nr. 11, 6.6.1916, ÖStA/KA/NFA, Kt. 1590, MGG/P. Ajakirjas Polen 3, nr 111, 9.02.1917, 182, avaldati põhjalikum käsitus pealkirja all „Polnische Landarbeiter in Ungarn“.

⁶⁴ Mitzka, „Die k.u.k. Militärverwaltung in Russisch-Polen,“ 9. Kohtuasjad on säilinud Austria Riigiarhiivi sõjaarhiivi osakonna fondis „Militärgerichtsarchiv“. Üks näide: Akten des Gerichts des k.u.k. Kreiskommandos Opoczno, Kt. 1, 1915, ÖStA/KA/Militärgerichtsarchiv [MGA].

⁶⁵ Kui võrrelda kohtumõistmist okupeeritud territooriumil ja surmaotsuste täidesaatmist Austria-Ungari sõjaväelaste poolt, tuleb eristada karistusi, mis määrati rindel ja selle vahetus tagalas või hoopis sõjaväe kindralkubermangus, kus vastutav ametkond pidi vähemalt teoreetiliselt iga „juhtumi“ kohta algatama „kohtuasja“ ja seda kindlate reeglite järgi menetlema. „Kiirkohtumõistmisest“ rindel ja tagalas vrd Schuster, *Zwischen allen Fronten*. Ta viitab ikka ja jälle sellele erinevusele.

⁶⁶ *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates*, 292 (6. oktoobri 1915. aasta ministrite nõukogu istungi protokoll).

mise eest, sest nad olid kirjaoskamatud, või keeldusid poola vaimulikud kantslist ametlikke teateid ette lugemast.⁶⁷

Kui ühtsuse puudumine liitlaste või sõjaväe- ja tsiviilasutuste vahel võiks näida loogilisena, siis tekkis Poolas ka sõjaväevalitsuse sees vastasseis armee ülemjuhatus (s.o sõjamaterjalist huvitatud kortermeistriosa-konna) ja nende vahel, kes tahtsid kohapeal rakendada *winning-hearts-and-minds*-strateegiat.⁶⁸ Tuleb samuti silmas pidada, et paljud raskused, mida talusid poolakad, olid needsamad, mis koormasid austerlasi ja ungarlasi sügaval sõdiva impeeriumi tagalas.

Liitlane Saksamaa

Sõja alguses oli Saksamaa teatanud oma huvi puudumisest Vene-Poola vastu, kuid selle hoiaku vahetas kiiresti välja „visa heitlus liitlasega sõjamajanduslikult tähtsate ressursside ja territooriumide ning lahknevate poliitiliste kontseptsioonide läbisurumise“ pärast.⁶⁹ Seejärel iseloomustasid kummagi riigi okupatsioonipoliitikat katsed Poolat oma huvides ära kasutada, kusjuures kumbki liitlane üritas end esitleda „parema kolonisaatorina“.⁷⁰ Kindral Erich Ludendorff ootas koguni vastasseisu Austria-Ungariga ülemvõimu pärast kogu Kesk-Euroopas.⁷¹ Igapäevast okupatsioonipoliitikat puudutavates küsimustes võitis Saksamaa seisukoht peagi ülekaalu, sest „[topelt]monarhia ei saanud mitte ainult Poola küsimustes, vaid isegi oma põhiterritooriumil Galiitsias elavate poolakate suhtes teha ühtki sammu ilma Saksamaa teadmata,“ nagu resümeeris

⁶⁷ Rohkem kui 75% juhtudel on nii tunnistajate kui ka süüaluste allkirja asemel sõrmejäljed või kolm risti, mis lubab arvata, et nad olid kirjaoskamatud. Asjaolu, et nad ei osanud lugeda, on kohtus sageli käsitletud karistust leevendavana. Vt nt Akten des Gerichts des k.u.k. Kreiskommandos Opoczno, Kt. 1, 1915, ÖStA/KA/MGA.

⁶⁸ Terminit kasutatakse praegusaja sõjalistes operatsioonides, näiteks Iraagis, ja see tähendab, et hoolimata rahu ja korra tagamisest relva jõul tuleb elanike heatahtlikkus võita majandusliku toetuse ja poliitiliste reformidega. Üksikasjalik kirjeldus Austria-Ungari okupatsioonipoliitika näitel vt Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 90 f.

⁶⁹ Prutsch, *Historisches Gedächtnis in kulturpolitischer Machtstrategie*, 70.

⁷⁰ Ursula Prutsch / Kurt Zeyringer (Hg.), *Leopold von Andrian*, 237–238.

⁷¹ Spät, „Generaloberst Hans Hartwig von Beseler,“ 23.

Miklós Komjáthy.⁷² Sedasama võis igapäevase lugeda ajakirjas Polen veidi enne okupatsiooni lõppu 1918. aasta oktoobris: „Austria valitsus oli ka selle okupatsioonipoliitika oma liitlase pealt maha kirjutanud“.⁷³

Rekvireerimiste ja sõjakohtute sisseseadmise kõrval vihastas elanikke kõige rohkem maa poolitamine kaheks eraldi valitsetavaks kubermanguks, mis olid teineteisest rangelt lahutatud ja mida alguses hallati erinevatest põhimõtetest lähtuvalt. Näiteks esialgu käsitas Saksamaa Poola sõjaväe kindralkubermangu kui välisriigi territooriumi, Doonau monarhia aga kui Austria-Ungari osa. Teoreetiliselt oli Lublini elanikul lihtsam reisida Galiitsiasse kui Saksamaa poolt okupeeritud Varssavisse. Sama kehtis piirangute puhul sõita sisse Austria-Ungarisse ja välja Austria-Ungarist. Poola sõjaväe kindralkubermangu käsitleti esialgu riigi osana, Saksamaa poolt okupeeritud Vene-Poola osa aga välismaana.⁷⁴

Hoolimata liitlastevahelistes suhetes valitsevast konkurentsist püüeldi okupeeritud Poola eri osades seevastu vähemalt seesuguste igapäevakitsenduste järkjärgulise kõrvaldamise ning haldusmeetmete suurema ühtlustamise poole. Sel eesmärgil sõlmisid Saksamaa maaväe kõrgem ülemjuhatus (*Oberste Heeresleitung*) ja keiserliku-kuningliku maaväe ülemjuhatus hulga kokkuleppeid.⁷⁵ Hans Hartwig von Beseler, Saksamaa okupeeritud Poola osa kindralkuberner, kutsus isegi üles mõlemat okupatsioonivalitsust ühte sulatama.⁷⁶

Ülekaalus olid siiski vastanduvad hoiakud ja mitte ühiselt tegutsemine. Näiteks lubati 1915. aastal Galiitsias tähistada 3. maid, 1791. aasta

⁷² *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates*, 67. Tsitaat on pärit sissejuhatusest.

⁷³ *Polen* 4, 25.10.1918, 199. Väljend „maha kirjutanud“ (*abgeguckt*) on sõnademäng. Ka tänapäeval peetakse seda tüüpiliseks Saksa väljendiks, mida Austria saksa keeles ei kasutata.

⁷⁴ *Allgemeine Grundzüge für die Regelung der k.u.k. Militärverwaltung in den besetzten Gebieten Russisch-Polens (Üldpõhimõtted keiserliku-kuningliku sõjaväevalitsuse korraldamiseks Vene-Poola okupeeritud aladel)*, ÖStA/HHStA/SB, NL 9, Gustav Marchet; Saksamaa okupatsioonialal kehtinud eeskirjad, muu hulgas need, mis puudutavad piiriületust kirikuskäimiseks ja hingehoiuks, on leitavad raamatus E. von Ginschel (Hrsg.), *Handbuch für das Generalgouvernement Warschau auf Grund amtlicher Unterlagen herausgegeben*, I. Teil, *Die Verordnungen für das Generalgouvernement Warschau*, Ausgabe A (katab ajavahemikku alates Poola tsiviilokupatsioonivalitsuse sisseseadmisest kuni Poola kuningriigi väljakuulutamiseni) (Warschau–Posen: 1917).

⁷⁵ Prutsch und Zeyringer (Hg.), *Leopold von Andrian*, 210.

⁷⁶ Spät, „Für eine gemeinsame deutsch-polnische Zukunft?“, 478.

Poola konstitutsiooni aastapäeva. Saksamaa seevastu keelas selle oma okupeeritud Poola osas ära, mistõttu ka Austria-Ungari 1916. aastal „konformismi vaimus“, nagu kirjutab Leopold Andrian, otsustas talitada liitlase eeskujul. Aastapäeva tähistamise programmi Galiitsias ja okupeeritud Poolas kärbiti tugevalt, kuid siis „otsustas Saksa keisririik viimasel hetkel selle tähtpäeva tähistamist propagandakaalutlustel ikkagi lubada“. Austerlased jäid ajahätta ning Andriani arvates „langesid nad poola avalikkuse terava kriitika alla tolerantsuse puudumise pärast; ühtlasi selgus sellel näitel poola avalikkusele Austria otsuste sõltuvus Saksamaast“.⁷⁷ Doonau monarhia tegevus, mis võttis eeskujuga Saksa keisririigi okupatsioonipoliitikast, ja austerlaste samaaegne „range saksa sirgeselguse puudumine“ sai ajakirja Polen käsituses väidetavalt „maale osaks saanud uute kannatuste allikaks“.⁷⁸ Ka Austria-Ungari okupatsiooniväe ohvitseride aruanded, mis teatavad poolakate pidevalt halvenevast suhtumisest sakslastesse, ainult kinnitavad asjade üldist seisu.⁷⁹

Saksa okupatsioonirežiimile pani oma pitseri eelkõige üks isik: kindralkuberner Hans Hartwig von Beseler, kes pidas seda ametit 1915. aasta augustist kuni sõja lõpuni. Ajakiri Polen võttis asja kokku järgmiselt: iga poola peaministri selja taga seisis tegeliku võimukandjana Saksa kindral.⁸⁰ Beseler ise nimetas end „maa vanemaks“ (*Landesvater*).⁸¹ Doonau monarhia esindajad, ennekõike Leopold von Andrian, arvustasid Saksa okupatsioonivõimu funktsionäride, kaasa arvatud Beseleri puudulikku keeleoskust nagu ka nende väidetavalt vähest arusaamist poolakate kultuurilistest vajadustest,⁸² kuid nende rahulolematuse ei aidanud neid kuidagi: Saksa kuberner, kes oli juba ainuüksi tulenevalt oma pikast ametiajast võrreldes oma kokku viie Austria ametikaaslasega ühemõtteliselt eelisseisundis, dikteeris igapäevapoliitika. Erinevalt oma kolleegidest võis ta näiteks ühes

⁷⁷ Prutsch, *Historisches Gedächtnis in kulturpolitischer Machtstrategie*, 82.

⁷⁸ *Polen* 4, 25.10.1918, 199.

⁷⁹ Näiteks Klettlingeri aruanne: Monatsbericht an MGG/P, 1.7.1917, ÖStA/KA/NFA, Kt. 1589, Konv. Reservatakten 1915–16.

⁸⁰ *Polen* 4, 25.10.1918, 199.

⁸¹ Spät, „Für eine gemeinsame deutsch-polnische Zukunft?“, 493.

⁸² Prutsch, *Historisches Gedächtnis in kulturpolitischer Machtstrategie*, 76. Vt ka Krol, 577. Beseleri kohta vt Spät, „Generaloberst Hans Hartwig von Beseler“.

avalikus kõnes kuulutada „veendumust, et sõltumatu riigi valitsemiseks pole poolakad veel poliitiliselt küpsed“.⁸³ Et sakslased alguses peaaegu üldse ei ajanud *winning-hearts-and-minds*-poliitikat, oli ta poliitiliselt palju vähem rünnatav.

Beseler ulatas poolakatele nende sümpaatia võitmiseks teadlikult ikka ja jälle ainult väikese sõrme, kuid erinevalt austerlastest ei lubanud neile samas kogu kätt. Muidugi ei pidanud ta hoolima ka „oma“ poolakatest. Nii avati 1915. aasta novembris pärast pikki läbirääkimisi jälle poola ülikool ja tehnikaülikool Varssavis. Beseler läks veel kaugemale ja lubas poola ühiskonnal, küll piiratult, moodustada oma organisatsioone. Tema nõupidamistele kaasati poola eliidi liikmed, sealhulgas piiskopid ning aristokraatia ja teiste maaomanike esindajad, samal ajal kui Austria-Ungari seda ei teinud.⁸⁴

Samal ajal kui Saksa sõdurite seas levis laialdaselt alaväärstav suhtumine oma liitlastesse, iseloomustasid poliitiliste ja sõjaväeliste esindajate strateegilise tasandi suhteid vastastikused süüdistused ebaõnnestumiste pärast Poolas.⁸⁵

Kokkuvõte

Austria-Ungari sõjaväe okupatsioonivõimu ülesanne okupeeritud Poolas oli täita tagala kui rindetaguse territooriumi sõjalisi ülesandeid ja samas üritada Poolat mitte ainult oma sõjamajanduse koorma kergendamiseks rakendada, vaid pigem selleks, et Poola annaks selleks märgatava panuse, ning selle ülesande täitmise käigus tuli võita ka rahva süda ja meel. See osutus sõjaväe okupatsioonipersonali jaoks üle jõu käivaks ülesandeks. Tulenevalt poliitilistest huvidest, geograafilisest kaugusest rindel toimuvast ning okupatsiooni suhteliselt pikast kestusest kujunes ainult sõjaväelisel juhitud tagalahaldusest tsiviilelementidega põimitud okupatsioonivalitsus.

⁸³ Prutsch, *Historisches Gedächtnis in kulturpolitischer Machtstrategie*, 84.

⁸⁴ Szlanta, 161. Pärast üliõpilasarhutusit tuli õppetöö siiski lühikeseks ajaks katkestada. Vt ka Spät, „Für eine gemeinsame deutsch-polnische Zukunft?“, 475.

⁸⁵ Spät, „Generaloberst Hans Hartwig von Beseler,“ 38.

Peale selle mängis poliitilisel tasandil kaasa delikaatne ülesanne teha koostööd Vene-Poola ülejäänud osa okupeeriva liitlase Saksamaaga või vähemalt talle mitte diametraalselt vastu töötada. Austria-Ungari poliitiline laveerimine Poola sõltumatuse propageerimise (Poola leegioni moodustamise või kuningriigi väljakuulutamise kujul) ja anneksiooni-plaanide vahel niinimetatud Austria-Poola lahenduse vaimus oli samuti relevantne. Austria-Ungari oli Poola näol okupeerinud osa vaenuliku riigi, Venemaa territooriumist ja sellest tulenes vajadus austada Haagi maasõjakonventsiooni tingimusi, et ära hoida neutraalsete ja vaenulike riikide süüdistusi. Rahvusvahelise õiguse kontekstis räägiti okupeeritud Poolast ja harvemini okupeeritud Venemaast, pärast Poola kuningriigi väljakuulutamist aga enam üldse mitte.

Elanikud ei olnud okupeeritud Poolas mitte poliitika objekt, vaid poliitilised toimijad oma huvide ja eesmärkidega. Doonau monarhias olid poolakad nii ministrid kui ka parlamendisaadikud. Poolakatel oli Viinis oma lobi. Nende tegevus mõjutas nii okupatsioonipoliitikat kui ka selle meetmeid.

Kui kokkuvõtteks veel kord tähelepanu juhtida sellele, mis oli Vene-Poola okupeerimises erilist, siis tuleb seda suhestada samaaegsete Austria-Ungari okupatsioonirežiimide mõne aspektiga. Seejuures keskendun ainult nendele, mida Doonau monarhia organiseeris ilma mõne liitlase kaastegevuse või sekkumiseta. Nende hulgas on erilisel kohal Serbia. Kui Poolas üritati lähtuvalt *winning-hearts-and-minds*-poliitikast elanikke kaasata ja lubada neil tegutseda ka poliitilisel väljal, siis Serbias jäeti kõrvale või sunniti piirduma kogukondliku tegevuse ja heategevusega isegi need ringkonnad, keda võis pidada „austrofilideks“. Selle taustaks oli asjaolu, et Serbia võideti suurte kaotuste hinnaga ja ennekõike selle rahvuslikult meelestatud haritlaskonda käsitati ohuna Doonau monarhiale. Poolat peeti seevastu vabastatud maaks.⁸⁶

„Hea okupandi müüdi“ nimel ei nähtud vaeva mitte ainult Poolas, vaid ka Serbias ja Montenegros. Nii siin kui ka seal rakendati keeleoskusega naaberrahvaid (Galiitsia poolakaid, Bosnia muhameedlasi ja ka

⁸⁶ Vt Scheer, *Zwischen Front und Heimat*.

horvaate) okupatsioonivalitsuse teenistuses. Vastukajad olid nii positiivsed kui ka negatiivsed alates kohtuasjadest vennastumise pärast kohalikega kuni poolakate väidetava alavääristava suhtumiseni Galiitsiast pärit ametnikesse, sõduritesse ja ohvitseridesse. Oma valitsemissüsteemi kehtestamine oli immanentne tegur kõigis nimetatud okupeeritud maadel ning sisaldas Doonau monarhia koolisüsteemi kehtestamise kõrval ka keisriportreede ülesriputamise ametiasutustes. Poolakad kui katoliiklased tuli enda poolele võita, seda näiteks ka keset protestantliku saksa elanikkonnaga piirkonda asunud palverännakute sihtkoha Jasna Góra kloostripiirkonna valitsemise ülevõtmisega. Paralleelselt oma kultuuri pealesurumisega võideldi vene (Poolas, Serbias ja Ukrainas) ning itaalia (Albaanias ja Montenegros) mõju vastu.⁸⁷ Bürokratiseerimine oli samal ajal aga märk kavatsusest kõnealune piirkond tulevikus oma riigiga siduda või koguni annekteerida.

Saksa keelest tõlkinud Toomas Hiio

Bibliograafia

Arhiivid

Austria Riigiarhiiv (Österreichisches Staatsarchiv, ÖStA)

Koja-, Õukonna- ja Riigiarhiiv (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, HHStA)

Sonderbestände (SB)

ÖStA/HHStA SB NL

Marchet Nachlass Gustav Marchet

Sõjaarhiiv (Kriegsarchiv, KA)

Militärgerichtsarchiv (ÖStA/KA MGA)

Akten des Gerichts des k.u.k. Kreiskommandos Opoczno

Militärische Nachlässe (NL)

ÖStA/KA NL 58 (B)

URBANSKI von OSTRYMIECZ, August

ÖStA/KA NL 217 (B)

HAUSNER, Artur

⁸⁷ Dalmaatsia ranniku näide vt Tamara Scheer, „The Perfect Opportunity to Shape National Symbols? The Austro-Hungarian Occupation Regimes during the First World War on the Adriatic and in the Balkans,“ *Acta Histriae special issue: Adriatic encounters. Continuity and Change in Habsburg South-Central Europe, 1914–1920* (ilmumas).

Feldakten, Neue Feldakten, Höhere Heereskommandos, Militärverwaltungen
(FA NFA HHK MV)

ÖStA/KA FA NFA HHK MV Jasna Gora	Jasna Gora
ÖStA/KA FA NFA HHK MV MGG Polen	Militärgeneralgouvernement Polen
ÖStA/KA FA NFA HHK MV MGG Serbien	Militärgeneralgouvernement Serbien

Ajakirjandus

Polen: Wochenschrift für polnische Interessen, hrsg. von Ladislaus Leopold Ritter v. Jaworski. Wien: Herrmann, 1915–1918.

Kirjandus

- Boysen, Jens. „Die polnischen Optanten: Ein Beispiel für den Zusammenhang von Krieg und völkerrechtlicher Neuordnung.“ – *Erster Weltkrieg, Zweiter Weltkrieg: ein Vergleich: Krieg, Kriegserlebnis, Kriegserfahrung in Deutschland*, hrsg. Bruno Thoß und Hans-Erich Volkmann, Militärgeschichtliches Forschungsamt, 593–614. Paderborn: F. Schöningh, 2002.
- Forstner, Franz. *Przemysł: Österreich-Ungarns bedeutendste Festung*. Militärgeschichtliche Dissertationen österreichischer Universitäten 7, 2. unveränderte Auflage. Wien: ÖBV Pädagogischer Verlag, 1997.
- Galántai, József. *Hungary in the First World War*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989.
- Gaul, Jerzy. *Kancelaria Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Lublinie 1915–1918*. Warszawa: DiG, 1998.
- Gaul, Jerzy. „The Austro-Hungarian Empire and Its Political Allies in the Polish Kingdom 1914–1918,“ – *Karl I. (IV.). Der Erste Weltkrieg und das Ende der Donaumonarchie*, hrsg. von Andreas Gottmann, Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturforum in Rom, Abhandlungen 14, 203–221. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2007.
- Ginschel, E. von (Hrsg.). *Handbuch für das Generalgouvernement Warschau. Auf Grund amtlicher Unterlagen*, I. Teil, *Die Verordnungen für das Generalgouvernement Warschau*, Ausgabe A. Warschau–Posen: 1917.
- Glassl, Horst. *Das österreichische Einrichtungswerk in Galizien (1772–1790)*, Veröffentlichungen des Osteuropa-Institutes München, Reihe Geschichte 41. Wiesbaden: in Kommission bei O. Harrassowitz, 1975.

- Hausner, Arthur. *Die Polenpolitik der Mittelmächte und die österreichisch-ungarische Militärverwaltung in Polen während des Weltkrieges*. Wien: Brüder Hollinek, 1935.
- Hecher, Markus J. „Die austropolnische Lösung. Die österreichisch-ungarische Kriegszielpolitik in Bezug auf Polen während des Ersten Weltkrieges.“ Dissertation. Universität Wien, 2001.
- Hecht, Rudolf. „Fragen zur Heeresergänzung der gesamten bewaffneten Macht Österreich-Ungarns während des Ersten Weltkrieges.“ Dissertation. Universität Wien, 1969.
- Heppner, Harald, „„Balkankompetenz“ als Forschungsproblem: Österreich-Ungarn als Besatzungsmacht in Rumänien 1916/18,“ *Studia Universitatis „Petru Maior“*, *Historia* 8 (2008): 137–142.
- Krol, Eugeniusz Cezary, „Besatzungsherrschaft in Polen im Ersten und Zweiten Weltkrieg. Charakteristik und Wahrnehmung.“ – *Erster Weltkrieg, Zweiter Weltkrieg: ein Vergleich: Krieg, Kriegserlebnis, Kriegserfahrung in Deutschland*, hrsg. Bruno Thoß und Hans-Erich Volkmann, Militärgeschichtliches Forschungsamt, 577–591. Paderborn: F. Schöningh, 2002.
- Liulevicius, Vejas Gabriel. *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I*, *Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare* 9. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Mitzka, Rudolf. „Die k.u.k. Militärverwaltung in Russisch-Polen.“ – Hugo Kerchnawe, Rudolf Mitzka, Felix Sobotka, Hermann Leidl, Alfred Krauss, *Die Militärverwaltung in den von den österreichisch-ungarischen Truppen besetzten Gebieten*, 8–52. Wien: Hölder-Pichler-Tempsky A.G., 1928.
- Okey, Robin. *Taming Balkan Nationalism*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2007.
- Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914–1918)*, hrsg. von Miklós Komjáthy, Magyar Országos Levéltár kiadványai 2. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966.
- Prutsch, Ursula. „Historisches Gedächtnis in kulturpolitischer Machtstrategie: Deutschland, Österreich-Ungarn und die polnische Frage (1915–1918).“ – Moritz Csáky und Klaus Zeyringer, *Ambivalenz des kulturellen Erbes: Vielfaltcodierung des historischen Gedächtnisses*, *Paradigma: Österreich* 1, 69–92. Innsbruck: StudienVerlag, 2000.

- Prutsch, Ursula, Zeyringer, Kurt (Hrsg.). *Leopold von Andrian (1875–1951): Korrespondenzen, Notizen, Essays, Berichte*, Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 97. Wien: Böhlau, 2003.
- Scheer, Tamara. „Ausnahmезustand in den besetzten Gebieten.“ – *Tagungsbericht des 25. Österreichischen Historikertags St. Pölten 16.–19.9.2008*, Redaktion Reinelde Motz-Linhart, Heidemarie Specht, Marko Laitinen, Veröffentlichungen des Verbands Österreichischer Historiker und Geschichtsvereine 34, 381–399. St. Pölten: Verband Österreichischer Historiker und Geschichtsvereine, 2010.
- Scheer, Tamara. „Medizin und Hygiene in Besatzungsregimen am Beispiel des k.u.k. Militärgeneralgouvernements Lublin (1915–1918).“ – *Medizin und Krieg in historischer Perspektive: Beiträge der XII. Tagung der Deutsch-Polnischen Gesellschaft für Geschichte der Medizin, Düsseldorf 18.–20. September 2009*, hrsg. von Ute Caumanns, Fritz Dross und Anita Magowska, *Medizingeschichte im Kontext* 17, 116–127. Frankfurt a.M.: Peter Lang, 2012.
- Scheer, Tamara. *Zwischen Front und Heimat. Österreich-Ungarns Militärverwaltungen im Ersten Weltkrieg*, Neue Forschungen zur ostmittel- und südosteuropäischen Geschichte 2, hrsg. von Ulrike Tischler-Hofer und Harald Heppner. Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: Peter Lang, 2009.
- Scheer, Tamara. „The Perfect Opportunity to Shape National Symbols? The Austro-Hungarian Occupation Regimes during the First World War on the Adriatic and in the Balkans.“ – *Acta Histriae special issue: Adriatic encounters. Continuity and Change in Habsburg South-Central Europe, 1914–1920*, ilmumas.
- Scheer, Tamara. „Österreich-Ungarns Besatzungsregime im Königreich Polen unter besonderer Berücksichtigung von Religions- und Kultusfragen (1915–1918).“ – *Besetzt, interniert, deportiert: der Erste Weltkrieg und die deutsche, jüdische, polnische und ukrainische Zivilbevölkerung im östlichen Europa*, hrsg. von Alfred Eisfeld, Guido Hausmann und Dietmar Neutatz, Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa 39, 173–198. Essen: Klartext Medienwerkstatt GmbH, 2013.
- Schuster, Frank M. *Zwischen allen Fronten. Osteuropäische Juden während des Ersten Weltkrieges (1914–1919)*, Dissertation der Universität Basel, Lebenswelten osteuropäischer Juden 9. Köln u.a.: Böhlau, 2004.

- Spät, Robert. „Für eine gemeinsame deutsch-polnische Zukunft? Hans Hartwig von Beseler als Generalgouverneur in Polen, 1915–1918,“ *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung* 58, 4 (2009): 469–500.
- Spät, Robert Michael. „Generaloberst Hans Hartwig von Beseler als Generalgouverneur in Polen 1915–1918. Person und Politik in Selbstzeugnissen.“ Diplomarbeit. Universität Freiburg i.Br., 2007.
- Szlanta, Piotr. „Der Erste Weltkrieg von 1914 bis 1915 als identitätsstiftender Faktor für die moderne polnische Nation.“ – *Die vergessene Front – der Osten 1914/15: Ereignis, Wirkung, Nachwirkung*, 46. *Internationale Tagung für Militärgeschichte des MGFA 2004*, hrsg. von Gerhard P. Groß, Zeitalter der Weltkriege 1, 153–164. Paderborn: Schöningh, 2006.
- Stempin, Arkadiusz. „Deutsche Besatzungsmacht und Zivilbevölkerung in Polen im Ersten Weltkrieg: Polen, Juden und Deutsche im Vergleich.“ – *Besetzt, interniert, deportiert: der Erste Weltkrieg und die deutsche, jüdische, polnische und ukrainische Zivilbevölkerung im östlichen Europa*, hrsg. von Alfred Eisfeld, Guido Hausmann und Dietmar Neutatz, Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa 39, 153–172. Essen: Klartext Medienwerkstatt GmbH, 2013.
- Stomma, Stanisław. „Die Hoffnungen und Mißerfolge der „österreichischen“ Orientierung der Polen im 1. Weltkrieg.“ – *Nationale Vielfalt und gemeinsames Erbe in Mitteleuropa: Vorträge anlässlich der Verleihung des Anton Gindely-Preises für Geschichte der Donaumonarchie*, hrsg. von Władysław Bartoszewski, Erhard Busek und Gerald Stourzh, 122–123. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1990.
- Strupp, Karl. *Das Internationale Landkriegsrecht*. Frankfurt a.M.: J. Baer & Co., 1914.
- Zeynek, Theodor Ritter von. *Ein Offizier im Generalstabskorps erinnert sich*, hrsg. von Peter Broucek. Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 101. Wien: Böhlau, 2009.
- Velburg, Gerhard. *Die rumänische Etappe. Der Weltkrieg, wie ich ihn sah*. Minden u.a.: W. Köhler. 1930.

Austro-Hungarian Occupation of Russian Poland (the Kingdom of Poland) during the First World War (1915–1918)

Tamara Scheer

The task of the Austro-Hungarian occupation authorities in the Polish lands, which belonged to Russia until World War I, was to carry out the military functions in the rear area as the territory behind the front and not only to reduce the overall military burden but rather that Poland would make an active contribution – a task which required winning over the hearts and minds of the people. The military staff of the occupying forces were not up to such a task. Due to political interests, geographical distance from the front and the relative length of the occupation, the rear area administration, which was led by the military, inevitably meant an occupation government with civilian elements.

An additional political aspect was the delicate issue of cooperating with or at least not displaying outright opposition to Germany, an ally who was occupying the rest of Russian Poland. The political manoeuvring on the part of Austria-Hungary between promoting an independent Poland (by forming a Polish legion or declaring a kingdom) and the annexation plans in the vein of what was known as the Austro-Polish solution was also relevant. By occupying Poland, Austria-Hungary had occupied a part of the territory of Russia, a hostile country, and it was therefore necessary to respect the Hague Convention on land warfare to prevent accusations from neutral and hostile countries. International law spoke more of an occupied Poland than an occupied Russia, and completely abandoned the latter reference after the declaration of the Kingdom of Poland.

The inhabitants of occupied Poland were not political objects but rather political actors with their own interests and objectives. There existed Poles as both government ministers and members of the Austrian Parliament in the Danube monarchy. They also had their own lobby in Vienna. Their actions affected the occupation policy and its measures.

In conclusion, if we wish to reiterate what made the occupation of Russian Poland stand out, we should view it in the context of certain aspects of other Austro-Hungarian occupation regimes at the time. I will only touch upon the regimes that the Danube monarchy organised without the help or intervention of an ally. An occupation that stands out is that of Serbia. While the policy of winning hearts and minds in Poland included engaging the local people and allowing them to operate in the political arena, the Serbian approach was to exclude or relegate to community action or charity even the circles that could be considered Austrophiles. This is explained by the fact that the Danube monarchy had suffered huge losses when occupying Serbia and considered its patriotic intelligentsia a threat. Poland, on the other hand, was considered a liberated country.

Efforts to foster the myth of the “noble occupier” were common not only in Poland but also in Serbia and Montenegro. In all of these territories, the occupation government made use of neighbouring nations who spoke the local language (Galician Poles, Bosnian Muslims and Croats). The results ranged from positive to negative, from court cases involving accusations of fraternising with the locals to the Poles allegedly demeaning Galician officials, soldiers and officers. The Danube monarchy consistently aimed at firmly establishing its government system in all of these occupied countries, and to that end, it set up its own school system and demanded that administrative agencies hang portraits of the Emperor in their offices. The mission was to win over the Catholic Poles, and among the efforts to achieve this, the Danube monarchy assumed control over the region of the Jasna Góra Monastery, a pilgrimage destination located in a territory otherwise populated by Protestant Germans. Imposing Austro-Hungarian culture went hand in hand with attacking Russian (in Poland, Serbia and Ukraine) and Italian (in Albania and Montenegro) influences. Bureaucratisation was a sign of the future intent to form ties with the region in question or even annex it.